

Напад гайдамаків на м. Балта в 1768 р.

Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща розпочинають процес заселення цих земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь від Росії. Після падіння І. Мазепи та поразки П. Орлика система міжнародних договорів 1711–1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям. Таким чином, тільки в 1713 р. над Правобережжям були встановлені польсько-шляхетські порядки [1, с. 117].

Посилення польсько-шляхетського гноблення на Правобережжі й західноукраїнських землях викликало величезне незадоволення й протест широких народних мас. Цей протест виливався у різні форми: втечі селян на Запоріжжя, Лівобережжя та інші місця, розгром і підпали поміщицьких маєтків, убивства поміщиків, орендарів, лихварів, масові народні повстання. Багато загонів-повстанців у XVIII ст. дістали назву гайдамацьких, їх учасників називали гайдамаками, а повстання гайдамацькими [4, с. 141].

Наприкінці квітня 1768 року по всій Русі (тобто західній Україні) прокотилася звістка, що якийсь колишній запорожець, козак Максим Залізняк, грамотний і здібний ватажок, утік із Січі на батьківщину — у зимівники своїх рідних та знайомих, розміщених на річці Громоклії при її впадінні в річку Інгул, поблизу нинішнього Бобринця (Херсонської губернії). Там жило багато зайд із різних теренів Малоросії, України і навіть Новосербського корпусу — всіляка голота, яка промишляла рибальством, полюванням на птахів, а найчастіше гайдамацтвом. Залізняк легко набрав там собі «чату гультяїв» — чоловік 50 піших і кінних, роздобув навіть пернач і прапор. З ними він перейшов кордон західної України, і там з допомогою ним самим складеного «дозволу», — ким і коли даного, ніхто не запитував, — у лісах чер-

каських і чигиринських із поселян набрав ще до 200 чоловік, озброєних списами, а частіше кілками з обсмоленим гострим кінцем [5, с. 432–433]. Саме Залізник очолив гайдамаків та став їх лідером. Напад гайдамаків на Умань згадується в 1737 році. Тоді вони захопили і пограбували місто. Наступні набіги гайдамаків на Умань супроводжувалися жорстокою розправою над ними. В історії воно відоме, як «уманська різня». Але постраждали від гайдамаків і інші міста, зокрема турецьке місто Балта та Голта [2, с. 97, 133, 137, 254].

О. Гермайзе у своєму аналізі окремих питань щодо так званої Балтської справи у 1930-х роках розглянув судово-слідчі документи у справі Коліївщини, ось такі факти він виділив.

18-го червня (29-го червня н. ст.) в містечко Палієве Озеро, що знаходилося в польських володіннях недалеко від турецького кордону, прибули дві сотні українських повстанців під командою сотників Шила й Попадка, щоб не допустити татар переправлятися на «польську» сторону, бо ходили чутки, що на просьбу поляків татари мають виступити на захист поляків проти українських повстанців. Палієве Озеро очищено від поляків і жидів і встановлено там українську адміністрацію, при чому багато поляків втекло на турецьку територію. Після відходу сотень Шила й Попадка до села Хошовате над Бугом загін татарів із польськими втікачами увірвався до Палієвого Озера; вони вбили хошоватського сотника і сім «грецьких» купців, пограбували крамниці й, тікаючи перед українським військом, що, залярмоване мешканцями Палієвого Озера, повернулося туди, забрали з собою чотирьох полонених українських повстанців. Сотник Шило поставив турецькому каймакові Балти гостру вимогу, щоб схоплені чотири українські повстанці були негайно звільнені та щоб були передані йому поляки, які, беручи участь із татарами в нападі на Палієве Озеро, вбили хошоватського сотника. Той відмовився виконати вимогу сотника Шила. Тоді сотні Шила й Попадка, маючи чотири гармати, у дні 21-го або 24-го червня (за новим стилем 2-го або 5-го липня; в одному рапорті подано першу дату, у другому — другу) напали на турецькі містечка Балту й Голту, змусили турецькі й татарські залоги тікати і знищили там усіх польських і жидівських утікачів. Після

того український загін, маючи виразне доручення Залізняка не займати турецької території, повернувся на українську сторону, одержавши від турецького коменданта запевнення видачі ним посвідки, що турецьким громадянам українські повстанці в часі того випадку ніякої кривди не заподіяли; тільки скорий від'їзд козаків і події під Уманню перешкодили в доставленні такої посвідки до рук Залізняка.

Тільки суд і екекуції над повстанцями-запорожцями, що попали в російський полон, були використані для політичної гри в нав'язаній до справи Балті. В мотивах присуду Залізняка з особливим наголошенням відмічається його вину в нападі на турецьку територію, тобто на Балту й Голту, а виконання екекуції на Залізнякові й 70 інших засуджених козаках доручено провести в Орловському форпості над турецьким кордоном і запросити турецького воеводу Балти та татарського каймакана Голти, щоб вони були наочними свідками проведення жорстокої екекуції. І вже протокол зізнань переслухуваних у часі слідства, згідно з дорученням російського уряду, чи й самої цариці, формулювався так, щоб виходило, що ціле коліївське повстання було ділом кількох сотень неграмотних запорізьких бродяг, що стояли поза контролем запорізького коша й самовільно, всупереч забороні кошової старшини, прокралися на територію «польської» України, де під їх проводом українські селяни, піддані Польщі, вчинили ряд убивств, грабежів і розбишачств, пиячачи безустанно.

Доказом того, що справа Балти в дійсності ніякого впливу й на вимір кари не мала, є факт, що на таке саме варварське жорстоке покарання, як Залізняка, засуджено й Семена Неживого, й десятки інших провідників повстання, яким навіть російські слідчі ніякого відношення до справи Балти не закидали і єдиною виною яких було — участь на керівному пості в українському повстанні [3, с. 215].

Отже, повстання 1768 року було одним з найбільших народних повстань на Україні в XVIII ст., в якому взяли активну участь величезні маси українських селян. Воно торкнулось багатьох міст Правобережної України, завдавши найбільших збитків Умані та турецьким містам Балті та Голті.

1. Алексєєв Ю. М. Історія України / Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел. — К. : Наука, 1999. — 270 с.
2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Під ред. І. Бутича, Ф. П. Шевченка. — К. : Наукова думка, 1970. — 660 с.
3. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / Петро Мірчук. — Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. — 318 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — Т. 2. — К. : Либідь, 1997. — 141 с.
5. Скальковський А. О. Коліївщина. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького / Апполон Олександрович Скальковський. — Дніпропетровськ : Січ, 1995. — 678 с.

